

Vágyak, rendszerek, valóságok¹

Tomka Béla munkássága a szakmai közvélemény előtt elsősorban az összehasonlító gazdaság- és társadalomtörténet különböző témaköreiben megjelent művei révén ismert.² Legújabb, angol nyelvű kötetében is arra a komparatív szemléletet tükröző kérdésre keresi a választ, hogy Kelet-Közép-Európa három állama, Lengyelország, Magyarország és Csehország mi-ként viszonyítható egymáshoz és elsősorban a fejlett Nyugathoz a 20. század második felében olyan mutatók tekintetében, amelyek túlmutatnak a gazdasági növekedés primátusára építő kutatási modellek szempontrendszerén. A második világháború befejeződésétől a szocialista rendszerek összeomlásáig terjedő időszakra koncentráva, de az ezt megelőző és ezt követő folyamatokra is utalva, azt térképezi fel a szerző, hogy Nyugat-Európa tizenhárom³ országához képest a gazdasági és társadalmi fejlődés perspektívájából mikor került közelebb a fejlettebb területekhez a közép-kelet-európai régió.

Korunkban, amikor a fenntarthatóság mint alapelv egyre fontosabb szerephez jut a gazdaságról szóló közbeszédben, nem meglepő, hogy az Adam Smith skót filozófushoz és más 18. századi gazdasági gondolkodóhoz köthető, a nemzetállamok gazda(g)ságára vonatkozó érdeklődés újfajta, komplexebb megismerést lehetővé tévő szempontokkal bővíthet. Ez pedig – amint azt a jelen kötet is jól példázza – leginkább interdiszciplináris megközelítést jelent. A gazdaság- és társadalomtudomány keretrendszerén belül válik lehetővé a különböző társadalmak fejlődési folyamatainak történelmi perspektívában történő vizsgálata. A szerző ezek közül a gazdasági növekedést, a fogyasztást és az életminőséget teszi meg kutatási módszerének nézőpontjául, és ezek figyelembevételével hasonlítja össze a két térség országainak történelmi fejlődését angol nyelvű monográfiájában.

Tomka munkája elején világos áttekintést ad a kutatás központi szempontját jelentő gazdasági növekedéshez és fogyasztáshoz kapcsolódó elméletek és megközelítések evolúciójáról. Ezzel kapcsolatban rámutat, hogy az utóbbi még távol áll attól, hogy egységes és koherens tudományos területnek lehetne tekinteni, ami viszont – tehetjük hozzá – nem könnyíti meg a kutató dolgát az összehasonlító vizsgálódások tekintetében. Mindazonáltal a szerző lehetséges alternatívaként alkalmazza a fogyasztás kvalitatív irányultságú kutatásának

1 Tomka, Béla: *Austerities and Aspirations: A Comparative History of Growth, Consumption, and Quality of Life in East Central Europe since 1945*. Budapest–New York, Central European University Press, 2020. 445 p.

2 Lásd például: Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Bp., 2009, 2020; Uő: *A jóléti állam Európában és Magyarországon*. Bp., 2008; Uő: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Bp., 2003.

3 Egyesült Királyság, Franciaország, Hollandia, Belgium, Írország, Németország/Német Szövetségi Köztársaság, Ausztria, Svájc, Svédország, Dánia, Norvégia, Finnország, Olaszország.

eredményeit, melyek a fogyasztói autonómia és a fogyasztásnak az egyén és társadalom szempontjából értelmezett jelentőségét vizsgálják.

Az életminőség tárgyalása hasonló jellegű, komplex szemléletet kíván a kutatótól, hangsúlyozza a szerző. Ennek legfőbb oka, hogy ez az indikátor az 1970-es években kelt önálló életre, ugyanis ekkortól kezdve a bruttó hazai termék (GDP) alakulására és a gazdasági növekedésre már nem úgy tekintettek, mint az egyén jólétének abszolút forrására. Ezzel is összefügg az a trend, amely az életminőséget a gazdasági növekedéstől és a GDP-től függetlenül vizsgálja. Mint látni fogjuk azonban a későbbiekben, ez a mutató az életminőség értelmezésében is fontos szerephez jut.

Tomka ugyanakkor tisztában van az alkalmazott elemzési módszer korlátaival, különösen ami az életminőség vizsgálatát illeti: az egységes, konszenzuson alapuló mutatórendszer hiánya, illetve az összetevők súlyozása az összehasonlítás műveletében komoly kihívást jelent a kutató számára. A hármas perspektíva együttes alkalmazásával ugyanakkor pontosabb képet kaphatunk a komplex jellemzőkről. További korlátja lehet az elemzésnek a vizsgált régióban a források hiányos volta, illetve a régiók meghatározása. Ezt a szerző az eleve rendelkezésre álló adatok kiválasztásával, illetve a hasonló jellemzőkön alapuló adatok beválogatásával igyekszik feloldani. A három kelet-közép-európai ország hasonló jellemzői alapján került az elemzésbe, és hasonló szempont határozta meg a tizenhárom nyugat-európai állam kiválasztását is.

A gazdasági növekedést illetően a szerző megállapítja, hogy hagyományosan ez az a mutató, amely alapján a nemzetek egymáshoz viszonyított teljesítményét mérik, illetve ez alapján határozzák meg a gazdaságpolitikát, mi több, a társadalmi berendezkedés hatékonyságának fokmérőjeként is funkcionál. Ezért fontos a megfelelő mérési módszer kiválasztása. Az alternatívák közül a szerző egy „hibrid” változattal, illetve annak eredményeivel dolgozik, amely az Angus Maddison gazdaságtörténész által kidolgozott módszertanon alapul. Ennek lényege, hogy a GDP számításánál figyelembe veszi a nemzeti valuták paritásos vásárlóerejét és a termékek nemzetközi szinten megjelenő árait is. A kelet-közép-európai gazdaságok adatai tekintetében, ahogy a szerző részletesen bemutatja, különös gondossággal és kritikával célszerű eljárni, és a számos nehézség mellett a Maddison-féle számítások közelítik meg leginkább a valós adatokat, mivel segítségükkel nagyszámú országot lehet bemutatni összehasonlító, longitudinális perspektívában.

Tomka az elemzés részeként áttekinti a gazdasági növekedés különböző történelmi szakaszait Nyugat-Európában, az egyes országok közötti konvergencia és divergencia jellemzőit, továbbá megvizsgálja a kelet-közép-európai országokat is. Megállapítása szerint a régió a második világháború után fokozatosan távolodott a vizsgált nyugat-európai országoktól a növekedés tekintetében, ami az eddigi kutatási eredmények cáfolatát jelenti, amennyiben azok a konvergenciát hangsúlyozták ebben a periódusban.

Ami a fogyasztás alakulását illeti, Tomka könyve többi fejezetéhez képest ennek szenteli a legnagyobb terjedelmet. A valamivel több mint százoldalas, érvelése szempontjából rendkívül hangsúlyos részben a fogyasztás kvantitatív és kvalitatív aspektusait vizsgálja először Nyugat-Európa tekintetében. Ezt követően pedig, a különbségeket is figyelembe véve, aggregált, egységes mutatókat hoz létre, melyek segítségével könnyebben összevethető a két régió fejlődése. Ezek generálásához az alábbi tényezőket veszi figyelembe: a közszféra (az önkormányzatok és az állam), valamint a magánháztartások fogyasztási szintjei, ezek aránya. Az utóbbi olyan almutatókból áll, mint az élelmiszer, energia, lakhatás, utazás, közlekedés, egészség vagy szórakozás, továbbá tartós fogyasztási cikkek, mint például a személygépkocsi, rádió, televízió, telefon, illetve az ezekkel kapcsolatos kiadások szintje. Ezen

túlmenően a jövedelemelosztást, a nemekkel összefüggő, továbbá a fogyasztási prioritások tekintetében jelentkező, nemzedékek közötti különbségeket, valamint a városi és a vidéki népesség fogyasztási jellemzői közötti eltéréseket is vizsgálja. Ráadásul olyan tényezőket is figyelembe vesz, mint például a fogyasztási javak választékának a megléte, a szabadidő vagy a munkaidő mennyiségének változása. Mindezek tekintetében Nyugat-Európa egységesülése mutatható ki, amennyiben az adott időszakban a régió országai konvergáltak egymással.

A szerző az ártámogatás, illetve a hiánygazdaságnak a fogyasztásra és a javak elérhetőségére kifejtett hatását is megvizsgálja. Az utóbbi esetében rámutat, hogy az a javak egyenlőtlen elosztását erősítette a szocialista rendszerekben: a privilegizált helyzetben lévő csoportok számára kedvező módon, mivel olyan árukhoz és szolgáltatásokhoz juthattak hozzá, amelyekhez a népesség jó része nem. A fogyasztáshoz kapcsolódó egyenlőtlenségek közé tartoznak a nemekhez kötődő jövedelemegyenlőtlenségek, amelyek meghaladták a nyugat-európai értékeket. Hasonló egyenlőtlenség mutatkozik a szabadidő tekintetében a nőkre háruló házimunka miatt. Ezek a különbségek Nyugat-Európában az 1980-as évekre már jelentősen csökkentek.

Fontos megállapítása még a szerzőnek, hogy radikális különbségek jelentkeztek a kelet-közép-európai fogyasztási kultúrában a nemzedékek között, amennyiben az új generációk az anyagi javak fogyasztása felé fordultak, mivel ez jelentette számukra a státusz és identitás kifejezésének elsődleges módját. Ebben viszont jelentősen különböztek nyugat-európai kortársaiktól is, akik ekkorra már a posztmateriális fogyasztás kultúráját tették magukévá. Ráadásul a fogyasztói elvárások Kelet-Közép-Európában a különböző időszakokban visszatérő áruhiány és a fogyasztást korlátozó intézkedések következtében továbbra is az anyagi javak felé irányultak. Ennek oka, hogy egyrészt a rendszer nem támogatta az alternatív irányú, nem anyagi javakat preferáló fogyasztási orientációt, másrészt viszont a szocialista gazdaságokra jellemző hiány alapvetően meghatározta a fogyasztás szerkezetét, amennyiben a nehezen elérhető árucikkek iránti kereslet szintén az anyagi fogyasztás irányába vitte el a fogyasztói érdeklődést, nem pedig a nyugat-európai modellt követve, a szórakozás vagy a civil aktivitás irányába. Ez jellemezte a példaként kiemelt autópiacon, a lakhatás vagy a telefonía területét.

A materiális fordulatban ugyanakkor jelentős szerepet játszott a rendszerellenes megmozdulások sikertelensége, ennek következtében a fiatal generációk fokozatosan elfordultak a közügyektől, és a fogyasztás vált a rendszerkritika egyik kifejeződési módjává.

A szabadidő alakulása szorosan összefüggött a munkaidő mennyiségével, amely – bár az 1980-as évekre még a másodállások megjelenése ellenére is csökkent – még mindig meghaladta a nyugat-európai értékeket. Ehhez kapcsolódóan a szerző részletesen taglalja az új szórakozási formákat a labdarúgás kezdeteitől a színházakon és filmszínházon, valamint a modern tömegturizmuson át a rádió és a televízió megjelenéséig. Mindeközben kitér a munkahelyek által szervezett és a politikai célú szabadidős tevékenységi módokra. Ezek alakulása a szocialista érában alapvetően a fogyasztással kapcsolatos politikai döntések eredménye volt.

Egy másik fontos különbség, hogy – Nyugat-Európával ellentétben – a fogyasztás Kelet-Közép-Európában a korábbi kutatás alapján a rendszer destabilizálásához járult hozzá. Tomka rámutat arra, hogy a szocialista rendszerek számára igen fontos volt a fogyasztás kérdése, mivel azt összekapcsolták az életszínvonal fontosságával mint a rendszer ideológiai legitimitásának. Ez a törekvés azonban alapvető ellentmondásba ütközött. A tervutasításos gazdasági berendezkedés ugyanis nagymértékű tőkefelhalmozást igényelt az alacsony terme-

lékenységi ráta miatt. Így a tőkeképzés magas szintje korlátozta a fogyasztás növekedését, csakúgy, mint a beruházások magas volumene, illetve a vásárlóerő alacsony szintje.

A szocialista rendszerek mindazonáltal igyekeztek emelni a fogyasztás színvonalát és a fogyasztási cikkek választékát (az 1968-as gazdasági reform Magyarországon például ezeket a célokat is szolgálta, és a folyamat lefékeződése ellenére tovább bővült a fogyasztás a térség országaiban). A vonatkozó gazdaságpolitikai törekvések mögött a nyugati országgal való versengés igénye is meghúzódott, ugyanis a szocialista országok politikai vezetése célul tűzte ki a nyugati fogyasztási mutatók elérését a lakosság körében.

A fogyasztással kapcsolatos elvárásokat és vágyakat alapvetően a szocialista rendszerek általános célkitűzései korlátozták, így saját hatalmi érdekeitől vezéreltetve – amint a szerző hangsúlyozza – a különböző időszakokban az állami és pártvezetés másként viszonyult a fogyasztás színvonalához. Lengyelországban például a fogyasztás támogatása fordítottan volt arányos a párthatalom stabilitásával. Mindez pedig felveti a fogyasztásnak a politikai folyamatokra gyakorolt hatását és a rendszerváltás bekövetkezését a régióban az 1980-as évek végén, főként pedig az itt élők vágyait, aspirációit. Az alapvető probléma Tomka szerint a szükségletek hivatalos diskurzusban szereplő meghatározása, illetve a lakosság elképzelései és elvárásai közötti különbségből és feszültségből eredt. A változó igényekkel pedig a szocialista tervgazdaságok már nem tudtak lépést tartani.

A társadalmi egyenlőség szocialista ígéretének elve ugyancsak erősítette a rendszerrel szembeni elégedetlenséget: az alsó társadalmi rétegek a maguk számára is hasonló aspirációkat fogalmaztak meg, mint amilyeneket a privilegizált rétegek esetében érzéltek. Az 1980-as évekre prognosztizált cél, miszerint a régió államai elérik a nyugat-európai élet színvonalat, nem teljesült, sőt a lakosságnak újabb válságokkal és gazdasági megszorításokkal kellett szembesülnie. Ez pedig csak tovább növelte a fogyasztói elégedetlenséget a régió országaiban.

Ami az életminőséget mint indikátort illeti, Tomka azokat a tényezőket vizsgálja, amelyek a humán fejlettségi mutatóval (az angol nyelvű változat rövidítésével: HDI) fejezhető ki. A mutató több almutatóból áll össze (a vásárlóerő-paritáson alapuló, egy főre eső GDP, a felnőtt lakosságon belüli iskolázottság mértéke, valamint a születéskor várható élettartam). E mutató szerint a 20. század során Finnország és Norvégia tette a legnagyobb mértékű fejlődést a nyugat-európai országok közül, ugyanakkor az évszázad végére kiegyenlítődték a különbségek. Tomka egyúttal hangsúlyozza, hogy a különböző módszertani nehézségek miatt tanácsos kiegészíteni a HDI-t a mortalitással – annak megbízhatósága miatt. A nyugat-európai országok ebben a tekintetben közelítettek leginkább egymáshoz, míg a kelet-közép-európai régió az 1950-es évektől kezdve növekvő ütemben maradt le a nyugat-európaiktól. Hasonlóképpen alakult a mortalitási ráta az 1960-as évektől kezdve, főként a szocialista országok felnőtt férfilakossága körében mért halandóság növekedése miatt, illetve a nyugat-európai gyermekhalandóság jelentős mérvű csökkenése következtében.

A szerző könyve ötödik fejezetében a nyugat-európai országok esetében kimutatható konvergencia okait is vizsgálja. Ezek közé tartozik a nyugat-európai nemzetállamok közötti integráció erősödése, az 1950–1960-as évek fellendülése, a régió gazdaságában bekövetkezett strukturális változások (iparosodás, a szolgáltatások erősödő szerepe), melyek a különbözőségek kezdeti növekedése után, a többi országban való bevezetést követően konvergenciát eredményeztek. Végül az általános, globális szinten érvényesülő, gazdasági, társadalmi és kulturális szinten jelentkező egységesülés, ami az amerikanizálódásban öltött testet, szintén hozzájárult az általános konvergencia folyamatához.

Kelet-Közép-Európa – főleg a nyugat-európai térségtől való elszigetelődése miatt – kimaradt ezekből a folyamatokból, ami egyben magyarázza a konvergencia elmaradását. A gazdasági természetű különbségek alapvető oka, hogy a volt szocialista országokban a gazdasági növekedés motorjai a már korábban említett beruházások voltak, de mivel azok nem párosultak a termelékenység növekedésével, a rendszerváltásokig pusztán extenzív fejlődésről beszélhetünk, ami alapvetően kedvezőtlen irányú fejlődést generált. Mindezzel párosult az oktatás, főként a szakképzés és a felsőoktatás lemaradása a nyugat-európai államok színvonalától, illetve a technológiai fejlődés eredményeinek adaptálására való képtelenség.

A szerző könyve utolsó előtti fejezetében kitér az ezredvég időszakára, amikor a volt szocialista országok a politikai és gazdasági változások nyomán új helyzetbe kerültek a konvergencia lehetőségeit illetően, és fejlődésük immár szorosan összefüggött az összeurópai folyamatokkal. Áttekintést kapunk az európai (monetáris és kereskedelmi) integrációról és bővítésről mint a versenyképesség növelésére tett erőfeszítésekről – egészen a 2008-ban kezdődő gazdasági válságig. A térség országainak növekedési mutatói 2000 után ismét távolodni kezdtek egymástól, viszont az életminőséget illetően tovább folytatódott a fejlődésük. Végül a szerző részletezi azokat az intézkedéseket, amelyek a kelet-közép-európai régió országaiiban elősegítették a gazdasági átalakulást, illetve bemutatja a bekövetkezett változásokat. Megállapítja, hogy a rendszerváltozások tapasztalható gazdasági jellemzők tekintetében a divergencia néhány éves folytatódása után Kelet-Közép-Európa államai konvergenciapályára álltak át, és ez a tendencia folytatódott a 2008-ban kezdődő világválságig.

A rendszerváltozások után a fogyasztás tekintetében is megindult a közeledés a nyugati gazdaságok felé. Ugyanez viszont nem mondható el az életszínvonallal való elégedettségről, ami látványosan elmaradt a fejlettebb régió értékeitől. A HDI is csak az 1990-es évek közepétől kezdett el erősödni a régió országaiiban, és a mortalitási mutató is ekkortól kezdett javulni.

A könyv konklúziója, hogy az 1945 és 1990 közötti időszakban a három kelet-közép-európai ország mindhárom mutató tekintetében eltávolodott a nyugat-európai régiótól. Egyedül a fogyasztás bizonyos minőségi jellemzői tekintetében mutathatók ki párhuzamok a két régió fejlődése között, úgymint a közfogyasztás növekvő szerepe, a szabadidő növekedése, a nyugati államokra jellemző termékek megjelenése, továbbá a fogyasztói társadalom kialakulása az 1980-as évekre.

A három szempontú elemzés nyomán levont következtetéseiinek köszönhetően Tomka Béla munkája fontos adalékkal szolgál a három kelet-közép-európai állam történelmének és jelenének jobb megértéséhez. Annak a tudományos és laikus érdeklődésnek a vonalába illeszkedik, amely a régiót a Nyugat-Európához viszonyított fejlettségén keresztül próbálja értelmezni. A konvergencia elmaradásának oka – a kötet végső válasza szerint – a két eltérő politikai és gazdasági rendszer közötti alapvető különbségekben rejlik. Ilyen értelemben ezekről, ezek mibenlétéről is szól a könyv. A kötet jó stílusa, világos szerkezete a téma iránt érdeklődő nem szakértő olvasó számára is megkönnyíti a befogadást, és bizton számíthat mind a tágabb nemzetközi, mind pedig a szűkebb, kelet-közép-európai régió jelenkori történelme iránt érdeklődő olvasóközönség figyelmére.

Vajda Zoltán*

* A szerző a Szegei Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara Amerikanisztika Tanszékének habilitált docense (6722 Szeged, Egyetem u. 2., vajda@lit.u-szeged.hu).